

С. С. Кравченко, кандидат юридичних наук,
доцент Київського університету права
НАН України

ПРАВОВА ДЕРЖАВА ТА ПРАВОВИЙ ПРАГМАТИЗМ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Проведено аналіз проблемних питань розбудови та формування правової держави через призму теорії правового прагматизму, запропоновано визначення поняття “закон”.

Проведен анализ проблемных вопросов развития и формирования правового государства сквозь призму теории правового прагматизма, предложено определение понятия “закон”.

The analysis of forming legal state problems in theory of law pragmatism. Term “law” is proposed.

Ключові слова. Закон, правова держава, правовий прагматизм, суспільні відносини.

Вступ. Спостережуване в останні роки помітне підвищення уваги до філософії прагматизму особливо яскраво виявилось в юридичній думці США. Інтерес до концепцій класичного прагматизму поновився завдяки багатьом факторам. Це пов'язано з тим, що його постулати відповідають сучасним науковим вимогам правового аналізу і співзвучні інтелектуальним рефлексіям глобалізованого світу. Практично в усьому світі чутно заклики й обіцянки побудувати “правову державу”, суб'єкти якої неухильно додержуються букви закону. Усі згодні з тим, що закон являє собою систему правил, обов'язкових для всіх. Упровадження і здійснення цих правил відбувається через систему правових і соціальних інститутів, які визначають політику, економіку і суспільні відносини. Правова система розглядається як головний аполітичний соціальний медіатор, символом якого є Феміда – богиня справедливості із зав'язаними очами, мечем і терезами в руках. З теоретичного погляду, зміст і значення цього символу не викликають ні сумніву, ні запитань. Але історична практика суспільного розвитку показує його недосконалість, оскільки суспільство не виробило уніфікованих критеріїв і стандартизованих правил користування терезами, мечем і пов'язкою на очах. Досягнення рівноваги на цих терезах залежить від багатьох суперечливих причин, ідеологічних розбіжностей у світогляді та філософських постулатів, що мотивують правове рішення в конфліктних справах. Відродження правового інтересу до класичного прагматизму можна пояснити й тим, що філософські концепції прагматизму пропонують методи можливого врегулювання обох чаш терезів. Тому дослідження проблемних питань правової держави в контексті правового прагматизму актуальне.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є з'ясування основних проблемних питань, які виникають у зв'язку з побудовою та формуванням правової держави, а також висвітлення позиції теорії правового прагматизму щодо їх вирішення.

Результати дослідження. Зміст прагматизму, за словами Ю. Хабермаса, полягає в тому, що в обґрунтованому в ньому підході до людського розуму і культури немає місця скептицизму. Класичний прагматизм являє собою філософію побудови реальності, що, з одного боку, логічно і зрозуміло, а з іншого – припускає, що людське знання не остаточне і не може дати відповіді на всі питання.

© С. С. Кравченко, 2011

Цей метод мислення виходить безпосередньо з філософії Вільяма Джеймса, в якій стверджується, як зауважив Хабермас [1, 229], що пізнання можливе навіть без будь-яких форм універсальних підстав. Ще в 1890 р. у своїй першій великій праці “Принципи психології” Джеймс почав розробляти філософію, що ґрунтується на концепції вільної волі й особистого досвіду. У теорії, відомій як “потік свідомості”, він стверджував, що розум людини має здатність вільно зробити усвідомлений вибір серед різних опцій, а людська думка особиста й незалежна. Суб'єктивний вибір серед багатьох альтернатив, що неминуче доводиться робити кожному, детермінується континуумом взаємозалежних колишніх ситуацій життєвого досвіду людини. На думку Джеймса, переконання, віра і, як наслідок, подальші дії завжди диктуються й визначаються обставинами, що мають особливо важливий зміст для даної людини в даних умовах місця і часу. Поза особистим досвідом не існує постійних, незмінних, незаперечних структур або еталонів, що визначають людські реакції. Ця ідея розвинулася згодом у постулаті про те, що знання, істина і значення є, по суті, результатом розуміння кожним його особистого життєвого досвіду. Практика орієнтації на встановлені критерії, визнані догми або авторитети в концепціях прагматизму трактується як простий формалізм, який не можна вважати достатньою підставою для визначення істини. У прагматизмі не відкидається постулат універсального уявлення про найважливіші людські цінності, але стверджується, що ці уявлення визначаються, ідентифікуються й актуалізуються в конкретних ситуаціях індивідуального стану. Особистий життєвий досвід людини, усі обставини її життєвої історії формують принципи й основу її менталітету, переконань і віри. Корінь усіх людських учинків і дій, стверджував Джеймс, потрібно шукати безпосередньо в історії та ситуаціях особистої біографії кожної конкретної людини.

Теорія пізнання в класичному прагматизмі великою мірою ґрунтується на етиці правильної дії, тобто дії, що дає позитивні результати, котрі, як правило, поліпшують якість життєвого досвіду. У ній втілюється ідея уніфікації підходу до вивчення суті людського знання. При цьому передбачається, що дійсне пізнання полягає у вивченні різноманітного плюралізму об'єктивної реальності, що існує в тісному переплетенні взаємозалежних і незалежних індивідуальних сутностей. Завдяки визнанню індивідуальності складових сутностей плюралістичної реальності, але уніфікованого підходу до його вивчення, прагматизм безболісно й успішно вписується в сучасний світ, у якому плюралізм за відсутності певного базису уніфікації може породити хаос. Такий метод ґрунтується на твердженні, що пізнання має бути мульти- або трансдисциплінарним. У ньому повинні враховуватися досягнення різних форм людського знання й досвіду, ефективність результатів яких має проявлятися таким чином, щоб людина могла вільно реалізовувати свої різноманітні індивідуальні матеріальні, інтелектуальні та духовні запити й потенціал.

У класичному прагматизмі визнається фаліблізм людської здатності пізнання й оцінки його результатів, але водночас не відкидається необхідність пошуку знання. Його постулати спираються на потенціал людського розуму і ґрунтуються на всьому корпусі знань, відомих з послідовного вивчення історичного розвитку людини, її культури та історії. Знайдене знання пропонується розглядати не стільки з позиції ефективності колишніх результатів, а скоріше як можливу причину і привід для майбутнього досвіду. Отриманий досвід, знання, зроблений вибір або знайдене пояснення, відповідно до теорії прагматизму, не можна вважати остаточним, незмінним і правильним на всі часи. Постійно мінлива реальність створює нові контексти й ракурси сприйняття, що змушує людину коректувати, модифікувати, трансформувати, а іноді повністю видозмінювати та переоцінювати висновки, принципи і переконання, які в певних обставинах і часі здавалися правильними, задовільними, корисними і щирими. Єдиний критерій істини, пропонований у прагматизмі, простий і ясний: істинні ідеї, які можна зрозуміти (*assimilate*), підтвердити (*corroborate*) й перевірити (*verify*) і які можна позитивно актуалізувати і корисно реалізувати в людському житті (*validate*). Якщо ідея працює, якщо вона робить конкретний позитивний практичний внесок у людську реальність, вона повинна бути істинною, у всякому разі в ситуації конкретного часу й обставин. Якщо вона не працює, вона помилкова й повинна бути відкинута на користь іншої ідеї. Цей критерій чудово вкладається в максимум Пірса і легко перевіряється: значення і зміст ідеї можна визначити, тільки застосувавши її в контексті обставин і умов реального життя. Ці критерії безпомилково вибраковують помилкові або негативні твердження й теорії, оскільки ефект їхньої дії не сприяє, а іноді перешкоджає позитивним тенденціям розвитку суспільства і його індивідуальних суб'єктів. Природа істини ідентифікується в дії, в "плоті і крові" [2, 54] людської діяльності. Вона не існує в абстрактних сферах чистої думки, незалежно чи в ізоляції від соціальних відносин або дій. Істина є функцією активного процесу взаємин людини з навколишнім світом, у якому відбувається верифікація її очікуваних або імовірних наслідків. Істина складається з множини істин, кожна з яких і всі вони разом виявляються і перевіряються в конкретному практичному досвіді, а не в процесі абстрактних логічних міркувань. Фундаментальна концепція прагматизму виходить з відмови від таємничих, непохитних догм і твердих канонів стосовно того, що має вважатися істиною. Світогляд прагматизму повністю відкрито будь-яким гіпотезам, пропозиціям і переконанням, істинність наслідків яких витримує перевірку в практичному досвіді.

Ці ідеї стали використовуватися в теорії юриспруденції та практиці судочинства США ще на початку ХХ ст. Їх активний інтелектуальний вплив став слабшати до 40-х рр. Через сто років, на початку ХХІ ст., вони знову заповнили увагу філософів і юристів. У контексті правового мислення з особливою гостротою знову постало питання про понятійний зміст терміна "закон". Дискусії, що почалися в 1920-ті рр. і тривають дотепер, відображали різні, часто суперечливі підходи і трактування, вони виходили із загального постулату про те, що ця правова категорія має широку і важливу онтологічну значущість. Традиційне визначення закону: нейтральний, об'єктивний, цивілізований метод вирішення конфліктів і підтримки загальноприйнятих соціальних цінностей – викликало безліч заперечень. Зокрема, висловлювалися думки, що в практиці застосування закону його значення полягає тільки в тому, щоб легітимними способами підтримувати стан соціального статус-кво, а визначення "нейтральний" і "об'єктивний" практично нічого не значать. У правовому прагматизмі ця проблема розглядалася в контексті філософської концепції істини, запропонованої та розробленої прагматистами-класиками. Ця концепція істини в міркуваннях правових прагматистів сприймалася в поєднанні з розумінням закону як знання, що його людина знаходить і формулює в процесі свого життєвого досвіду на підставі реалій об'єктивного буття. Закон трактувався як свого роду система установлень або правил необхідного існування, застосовуваних за посередництвом соціальних інститутів. Закон створюється людиною, усвідомлено або неусвідомлено, у процесі побудови своєї реальності для впорядкування й регулювання суспільних відносин. Політичні, економічні та соціальні відносини, які створюються в рамках закону, проявляються в різних формах. Їхня ідентичність не залишається назавжди незмінною. Вона зазнає трансформацій, викликаних особливостями розвитку ареалу застосування закону. Тому одержувані з історичного досвіду кодифіковані правові положення, ідеї та моральні цілі, що лежать в їх основі, мають лише відносне значення. Вони набувають чинності тільки за певних умов і лише в тому випадку, коли є відповідні передумови. У руслі цієї тези в концепціях правового прагматизму відкидалася ідея про те, що чинність і значення законодавчих правил є абсолютними, оскільки закон ґрунтується на незмінних універсальних принципах [3; 1653]. Точно так само відкидалася ідея про те, що правильні, справедливі вердикти при вирішенні неузгодженостей і судових колізій логічно виводяться на

підставі якогось всеосяжного набору принципів. Поняття “закон” трактувалося з позиції реалій живого сприйняття правил установаження та підтримки гармонії практичного людського досвіду. Істотний принцип правового прагматизму полягає у твердженні, що закон як формальний механізм соціального контролю створюється людиною і тому зазнає впливу від усіх людських оман, слабостей і недосконалості. Як і всі людські конструкти, закон не може мати абсолютного статусу, оскільки саме існування закону й розуміння його змісту піддаються впливу зовнішніх факторів, пов’язаних з розвитком історичних змін у стані і світогляді суспільства. Це значить, що легітимність і дієвість правових норм, їхній зміст і трактування в кожний окремий період розвитку суспільства ґрунтуються не тільки на тому, що вони йдуть корінням у випробуваний практикою соціального розвитку історичний досвід, що спирається на моральний або природний закон, але й на тому, що вони вводяться в дію легітимною владою та приймаються суспільством як такі. Природа принципів правового прагматизму будується на тонкому розумінні взаємозв’язку між суспільством і законом. Правові та соціальні інститути існують або повинні існувати, для того, щоб забезпечувати потреби суб’єктів суспільства. Їхня робота повинна оцінюватися в рамках ступеня відповідності соціальним потребам. Реальність еволюціонує, взаємовплив складу й утворення суспільних проблем і їхнього відбиття в індивідуальному досвіді суб’єктів суспільства не залишаються статичними. Слідом за мінливими умовами практичного досвіду людина трансформує свої ціннісні та нормативні критерії. Це веде до змін, іноді кардинальних, в оцінці існуючих законів і створенні нових, більш адекватних викликам безпосередньої дійсності. У пошуку оптимального вирішення соціальних напруг і суперечностей необхідно визначити їхній характер і тенденції, у зв’язку із чим зростає роль дослідження і врахування особливостей історії, ідеології, семантичних і структурних змін природної мови й участі суспільства в побудові реальності. У середині ХХ ст. у світлі концепцій “лінгвістичного повороту” особлива увага була звернена на поняття “невизначеності закону”, вираженого не тільки в ідеології та семантиці закону, але й у вербальному викладі його тексту. Предмет закону, характер і сфера його дії завжди набирають загальних, концептуально узагальнених вербальних форм. Зрозумілі і ясні на момент створення, вони із часом перетворюються на канонічні формули, виражені здебільшого словниковими одиницями, неточність і архаїчність яких допускає варіативну інтерпретацію та неоднакове розуміння. Це створює умови для необмежених можливостей перенесення змістів їхньої базової семантики на підставі аналогії або контамінації, розширення або звуження значень. У результаті загальний зміст правової термінології допускає такі широкі можливості застосування і тлумачення, що текст закону не тільки перестає, він просто не може служити чітким визначенням результату конкретних судових слухань, що відзначав ще Ж-Ж. Руссо.

Правовий прагматизм пропонує розглядати співвідношення нормативно-теоретичного статусу закону і можливості його застосування в конкретних ситуаціях, у яких потенціал людського розуму виявляється в побудові, висловленні і доказі судження та думки в широкій розмаїтості практичних контекстів. Фундаментальний зміст тези про необхідність урахувати контекст при інтерпретації закону, на думку Дьюї, є нагадуванням про різноманіття і багатозначність людських відносин, гармонію яких легко порушити, але складно побудувати або відновити. Інтуїція та розуміння виникають не від неухважності до особливостей людських відносин, а саме завдяки розрізненню відмінностей між людьми й контекстами в пошуку тимчасових рішень проблем і конфліктів. В американській реальності [4; 1597] значення контексту або контекстів у кожному окремому випадку відіграє величезну роль. У багатьох сучасних політичних і правових дискусіях вимога врахувати контекст часто означає необхідність урахувати специфіку структури влади, проблеми, пов’язані з поняттям статі, раси, класових відносин, наслідків вікових, інтелектуальних або фізичних розбіжностей і їхнього впливу на здатність людини захистити себе.

У руслі основного принципу прагматизму в прагматичній концепції етики підкреслюється мінливість і плюралізм етичних понять і відкидаються універсально значущі етичні теорії. Прагматична концепція етики виходить із тези про те, що не існує внутрішніх або необхідних відносин між дієвістю закону, з одного боку, і етикою або мораллю – з іншого. У трихотомії “закон/мораль/етика” жоден елемент не домінує. Моральні цінності ґрунтуються не на абсолютних умоглядних ідеалах, а на критеріях, доведених практичним досвідом і відповідними ціннісними установками суспільства на певному етапі його розвитку. У міркуваннях про моральні наслідки застосування закону беруться до уваги можливі розбіжності в контекстах і обставинах. Концепції прагматизму виходять із постулату про те, що процеси виникнення й оцінки людського знання та життєвого досвіду є контекстуальними, історично мінливими і ситуативними. Відповідно, різні реальні ситуації в різних історичних контекстах потребують неоднакового підходу й індивідуальних способів розв’язання конфліктів, спорів і колізій. Залежно від особливостей і умов розвитку суспільства з’являються нові критерії для розуміння етичних цінностей і співвідношення в антиномії “добро/зло”. Вимоги людського існування призводять до того, що у свідомості постійно з’являються нові цінності, а колишні випадають з неї. Відбувається не переоцінка цінностей, а лише їхня зміна, обумовлена трансформаціями у світогляді й умовах буття. За відсутності встановлених зовнішніх стандартів оцінки правових норм, відповідно до класичного прагматизму, інтерпретація закону і винесення можливого вердикту мотивується контекстом найкращих, найбільш прийнятних позитивних прагматичних наслідків його прийняття.

Висновки. Закон сприймається як інструмент, засіб або спосіб для розв’язання проблем, а не здійснення або актуалізації абсолютної істини. Його легітимність і нормативність асоціюються не тільки з

можливістю вирішення конфліктів у тому чи іншому конкретному випадку, але з можливим значенням результату його застосування в майбутньому. У характеристиці закону правовий прагматизм виходить із фаліблізму людського знання й визнання різноманітності соціальних контекстів.

Література

1. Вдовина Г. А. Проблеми природних прав людини в американській правовій думці ХХ ст. / Г. А. Вдовина // Держава і право : зб. наук. праць : Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 3–10.
2. James W. What is Pragmatism? F. Blunden ed. Harvard UP, 2006. – P. 2015–2193.
3. Schiller F. C. S. Formal Logic: A Scientific and Social Problem. Lnd, McMillan, 1912. – 423 p.
4. Horwitz M. J. Transformation of American Law, 1780–1960. – N-Y. : Oxford UP, 1992. – 297 p.